

Да пытання марфемнай структуры дзеясловаў загаднага ладу ў сучаснай беларускай мове

Марфемная арганізацыя слова ўяўляе сабой не простую колькасць мінімальных значымых частак слова, а сінтэз семантычных, фаналагічных, марфалагічных, марфемных, словаўтваральных з’яў. Да таго ж яна непасрэдна звязана і з вырашэннем такой важнай задачы, як нормы маўлення.

Марфемны аналіз слова часам выклікае пэўныя цяжкасці, што абумоўлена супрацьлеглымі падыходамі да вырашэння адных і тых жа пытанняў як у навуковых працах, так і рознага тыпу вучэбна-метадычных дапаможніках, прызначаных для ўстаноў вышэйшай адукацыі і агульнаадукацыйных. Такого тыпу розначытанні ў вытлумачэнні марфемнай структуры маюць і дзеяслоўныя формы загаднага ладу (або імператыва) 2-ой асобы адзіночнага і множнага ліку. Для большай выразнасці пачнём аналіз з канкрэтных тэарэтычных выкладак і прыкладаў.

Так, у акадэмічнай “Беларускай граматыцы” (1985) адзначаецца: “Формы 2-ой асобы адзіночнага ліку ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пры дапамозе канчатка *–і* (*–ы*) або маюць форму на зычны. ... Формы 2-ой асобы множнага ліку ўтвараюцца ад формы загаднага ладу адзіночнага ліку шляхам дабаўлення постфікса *–це*: *брыі – брыіце, вынесі – вынесіце, выпішы – выпішыце...*” [1, с. 158 – 159]. У “Граматыцы беларускай мовы” (1962) пададзена ўтварэнне форм 2-й асобы адзіночнага ліку і множнага ліку толькі з дапамогай канчаткаў: “Большасць дзеясловаў мае формы загаднага ладу 2-ой асобы адзіночнага ліку з канчаткамі *–і* (*–ы*)” [2, с. 358]. Формы загаднага ладу 2-ой асобы множнага ліку “...ўтвараюцца пры дапамозе канчатка *–це* ад форм загаднага ладу 2-ой асобы адзіночнага ліку: *апрانیце, вярніце, гарніце...*” [2, с. 359]. “Кароткая граматыка беларускай мовы” (2007) вытлумачвае ўтварэнне форм загаднага ладу 2-ой асобы адзіночнага ліку і множнага ліку наступным чынам: “Асноўная частка дзеясловаў утварае форму 2-й асобы адзіночнага ліку з дапамогай формаўтваральных суфіксаў *–і* (*–ы*): (*яны*) *адамкнуць – адамкні, гавораць – гавары, вучаць – вучы...*” [3, с. 203]. “Формы 2-й асобы множнага ліку ўтвараюцца ад формы адзіночнага ліку шляхам дабаўлення постфікса *–це*: *вядзі – вядзіце, купі – купіце, рэж – рэжце...*” [3, с. 204]. Такія ж розначытанні ў вытлумачэнні ўтварэння форм імператыва 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку адзначаецца і ў рускай мове. Напрыклад, у “Русской грамматике” (1980) адзначаецца, што формы 2-й асобы адзіночнага ліку ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу адным з двух спосабаў: “путем присоединения к основе настоящего времени 1) флексии *–и* или 2) нулевой флексии при чередовании согласных в конце основ по твердости – мягкости” [4, с. 620]. Формы 2-й асобы множнага ліку ўтвараюцца ад формы адзіночнага ліку “путем присоединения к формам единственного числа постфикса *–те*: *иди-те, режь-те, таи-те*; в возвратных глаголах постфикс *–те* стоит перед аффиксом *–ся* (*–сь*): *купайся – купайтесь, беспокойся – беспокойтесь*” [4, с. 621 – 622]. Такое ж вытлумачэнне ўтварэння форм загаднага ладу падаецца ў

шэрагу вучэбных дапаможнікаў па сучаснай рускай мове [Гл. 6, с. 395 – 398; 7, с. 123]. Разам з тым, як у беларускай лінгвадыдактыцы, так і рускай існуюць і іншыя падыходы да вытлумачэння ўтварэння форм 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што граматычнымі сродкамі выражэння загаднасці для 2-й асобы адзіночнага ліку з’яўляюцца суфіксы *-i (-ы)* і нулявы суфікс, а для 2-й асобы множнага ліку – канчатак *-це* [Гл. 8, с. 184 – 185; 5, с. 304].

Зыходзячы з вышэйпададзеных вытлумачэнняў сродкаў выражэння імператыва для 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку, прапануюцца тры зыходныя мадэлі яго марфемнага аналізу:

1. Фармальнымі паказчыкамі імператыўных форм 2-й асобы адзіночнага ліку з’яўляюцца канчаткі *-i (-ы)*, ці нулявы канчатак, для множнага ліку – постфікс *-це*.
2. Марфемы *-i (-ы)* і нулявая марфема, а таксама марфема *-це* інтэрпрэтуюцца як флексіі.
3. Марфемы *-i (-ы)* і нулявая марфема лічацца суфіксамі, а марфема *-це* адносіцца да канчаткаў.

Не каменціруючы асаблівасцей кожнай мадэлі, адначым прыняцковае адзінства даследчыкаў у падыходзе да трактоўкі суадносін паміж марфемнымі структурамі форм адзіночнага і множнага ліку: ва ўсіх вышэй абазначаных мадэлях форма множнага ліку прызнаецца больш складанай у марфемным плане. Спынімся на аналізе гэтых суадносін, абраўшы ў якасці зыходнага пункта аналіз першай мадэлі як найбольш распаўсюджанай.

Пры аналізе першай мадэлі вельмі істотным з’яўляецца пытанне: якім жа чынам у формах тыпу *нясі, вяжы, рэж* выражаецца граматычнае значэнне адзіночнага ліку? Якая марфема ў гэтых формах з’яўляецца носьбітам граматычнага значэння – пры тым, што граматычнае значэнне множнага ліку паслядоўна выражаецца ў адпаведных формах загаднага ладу пры дапамозе спецыяльнай марфемы – постфікса *-це*?

Можна меркаваць, што ў аналізуемых формах граматычнае значэнне адзіночнага ліку ў адрозненне ад граматычнага значэння множнага ліку не мае патрэбы ў нейкім спецыфічным паказчыку, як, напрыклад, не мае такіх паказчыкаў значэнне закончанага трывання ў парах тыпу *дастаць – даставаць, засеіваць – засеяць* (носьбітам значэння незакончанага трывання з’яўляецца суфікс *-ва-*). Аднак да граматычнай катэгорыі ліку такое меркаванне не зусім з’яўляецца правамерным. У адрозненне ад нясловазменнай катэгорыі трывання, катэгорыя ліку дзеясловаў з’яўляецца ў сучаснай беларускай мове словазменнай, а граматычнае значэнне адзіночнага і множнага ліку заўсёды выражаецца або матэрыяльна выражанымі (пазітыўнымі), або матэрыяльна нявыражанымі (негатыўнымі) афіксамі. Параўн.: *малю-ю, малю-еш, малю-е, малю-ем, малю-еце, малю-юць; маляваў-Ø, малявал-а, малявал-і*. Таму або трэба прызнаць нейкім спецыфічным характар катэгорыі ліку дзеяслова менавіта для формаў 2-й асобы загаднага ладу, або кваліфікаваць формы тыпу *вядзі – вядзіце* як карэлятыўныя па ліку

формы і інтэрпрэтаваць іх марфемную структуру, вылучаючы пэўны сегмент як паказчык граматычнага значэння адзіночнага ліку, суадносны з адпаведным паказчыкам значэння множнага ліку.

Можна паспрабаваць вырашаць пастаўленае пытанне праз сінкрэтычны характар словазменных марфем. Напрыклад, флексія ў слове *стал-ы* сумяшчае значэнні назоўнага склону і множнага ліку, а ў форме *ліс-а* – значэнні жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону. Адпаведна можна меркаваць, што і флексіі *–і (-ы)* ці нулявая флексія ў аналізуемых формах *нясі, вяжы, рэж* сінкрэтычна выражаюць значэнні 2-й асобы і адзіночнага ліку (зазначым яшчэ раз: менавіта так падаецца граматычная прырода разглядаемых флексій у “Беларускай граматыцы” (1985), “Русской грамматике” (1980). Але, відаць, нельга пагадзіцца з тым, што, напрыклад, у форме *вяж-ы* канчатак *–ы* мае значэнне і 2-й асобы, і адзіночнага ліку, а ў форме *вяж-ы-це* гэты ж канчатак *–ы* мае ўжо толькі значэнне 2-й асобы, а значэнне ліку па невядомых прычынах страчваецца. І таму граматычнае значэнне ліку ўжо перадаецца дадатковай марфемай – постфіксам *–це*. Калі меркаваць такім чынам, то трэба тады лічыць, што і ў дзеяслова прошлага часу суфікс *–л- (-ў-)* у форме *вёў* сінкрэтычна выражае значэнні і прошлага часу, і адзіночнага ліку, а ў форме *вялі* суфікс *–л-* ужо захоўвае толькі значэнне прошлага часу, а для выражэння значэння ліку ўжываецца канчатак *–і*.

Найбольш лагічнай і правамернай у вырашэнні пастаўленай намі праблемы з’яўляецца тая мадэль, дзе марфемная структура дзеясловаў загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку змяшчае суфіксы *–і (-ы)* ці нулявы суфікс, якія выражаюць лексічнае значэнне загаду або просьбы выканаць дзеянне, а значэнне адзіночнага ліку выражаецца нулявым канчаткам. У 2-й асобе множнага ліку тая ж марфемная структура імператыва ўскладняецца канчаткам *–це*, які і з’яўляецца паказчыкам граматычнага значэння множнага ліку: *вядз-і- Ø – вядз-і-це, вяж-ы-Ø – вяж-ы-це, рэж Ø –Ø – рэж Ø –це*.

Зваротныя дзеясловы загаднага ладу тыпу *(вы) мый- Ø -це-ся, вуч-ы-це-ся* змяшчаюць, акрамя канчатка *–це*, постфікс *–ся*, які і выконвае сваю граматычную і сэнсавую функцыю зваротнасці ў постпазіцыі да флексіі.

Разам з тым, у словаформах тыпу *хадз-ем-це, ідз-ем-це, сядз-ем-це* (ужыванне такіх форм у мове абмежавана гутарковым маўленнем) фармант *–це* з’яўляецца постфіксам і служыць для перадачы лексічнага значэння ‘запрашэння да выканання сумеснага дзеяння’, пры гэтым ён аманімічны канчатку *–це* з граматычным значэннем множнасці. Параўн: *ідзі-це – ідз-ем-це, сядзь-це – сядз-ем-це*. Відавочна, што ў структуры простага слова не можа быць двух канчаткаў, каб выражаць адно і тое ж граматычнае значэнне, у прыватнасці значэнне множнасці.

Як бачым, цяжкія і спрэчныя пытанні марфемнага аналізу слоў у цэлым, і ў прыватнасці імператывных форм 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку, нельга разглядаць як “перашкоду” ў авалоданні пэўнымі ўменнямі і навыкамі, а як нестандартныя лінгвістычныя задачы, рашэнне якіх садзейнічае ўсвядомленаму асэнсаванню марфемнай структуры слова з пункту гледжання яго зместу і формы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч. 1. – Мінск.: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.
2. Граматыка беларускай мовы. У 2-х т. Т. 1. – Мінск.: Акадэмія навук БССР, 1962. – 535 с.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 351 с.
4. Русская грамматика. Т. 1. – Москва: Наука. – 783 с.
5. Савко И.Э. Русский язык. Ч. 1. – Мн.: ООО «Харвест», 2005. – 480 с.
6. Современный русский язык. Словообразование. Морфонология. Морфология /под ред. П.П. Шубы. – 2-е изд., испр. и доп. – Мн.: ООО «Плопресс», 1998. – 544 с.
7. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: В 3 ч. Ч. II / под ред. Е.И. Дибровой. 2-е изд., доп. и перераб. – Ростов-на-Дону: “Феникс”, 1997. – 320 с.
8. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. – Мн.: “Універсітэцкае”, 1987. – 334 с.